

Отже, мовлення учнів характеризується такими ознаками: змістовністю, правильністю, комунікативною доречністю, багатством (різноманітністю), точністю, виразністю, стилістичною вправністю, логічністю. Всі вони доповнюють одна одну.

Висока культура мовлення немислима без дотримання так званого мовленнєвого етикету, що полягає у вмінні уважно, з цікавістю слухати співрозмовників, ніколи не перебиваючи, тактовно включатися в розмову, докладно і зрозуміло висловлюватися, говорити толерантно, з повагою, вживати гречні слова. Етикет регулює стосунки між людьми і формулює вимоги однакові до всіх людей незалежно від їх соціального становища. Йдеться про ввічливість і тактовність. Уважність, ввічливість і чемність – основна вимога етикету. Важливим у ньому є словесний рівень, тобто мовленнєвий етикет. Одними з найважливіших вербальних знаків мовленнєвого етикету є вислови вітання, звертання, прощання, вибачення, подяки.

Піднесення культури мовлення, удосконалення етики спілкування – справа всього суспільства, усіх його функціональних важелів: виховних закладів, науки, школи, преси, радіо, телебачення. Культура мови – це не лише філологічна, й соціальна проблема: вона в той чи інший спосіб пов'язана з найрізноманітнішими видами комунікації в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Бабич Н.Д. – Львів : Світ, 1990. – 231с.
2. Біляєв О.М. Концепція навчання державної мови в школах України / Біляєв О.М., Скуратівський Л.В., Симоненкова Л.М., Шелехова Г.Т. // Дивослово. – 1996. – №5. – С. 16–21.
3. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи / Жинкин Н.И. // Вопросы языкознания. – 1964. – №6. – С. 26–38.
4. Кучеренко Є.М. Проблеми мовної культури в школі / Кучеренко Є.М. // Українська мова і література в школі. – 1989. – №7. – С. 6–8.
5. Леонтьев А.А. Психолінгвистические единицы и порождение речевого высказывания / Леонтьев А.А. – М. : Наука, 1969. – №11. – С. 24–26.
6. Мацько Л.І. Українська мова у вищій школі / Мацько Л.І. // Дивослово. – 1996. – №11. – С. 24–26.
7. Мацько Л.І. Стилістика української мови / Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. – К. : Вища школа, 2003. – 411с.
8. Пентелюк М.І. Культура мови і стилістика / Пентелюк М.І. – К. : Освіта. 1994. – 268 с.
9. Синиця І.О. Психологія усного мовлення учнів 4-8 класів / Синиця І.О. – К. : Рад. Школа, 1974. – 205 с.
10. Словник української мови : в 11 томах. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
11. Чак Є.І. Чи правильно ми говоримо / Чак Є.І. – К. : Освіта, 1997. – 223 с.

В статье рассматриваются лингвистические, лингводидактические и психологические основы проблемы формирования культуры речи личности.

Ключевые слова: Речевые умения и навыки, признаки правильной речи, нормативные языковые средства, коммуникативная направленность обучения языку.

The article examines the linguistic, psychological and lingvodidaktive basis of the problems of formation culture speech of individuate.

Keywords: Verbal skills, signs of correct speech, regulatory language means communicative orientation of language teaching.

УДК 801.8:[37.016:80]

В.В.Чемпош

НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано сучасні підходи до тлумачення дискурсу, зокрема навчального філологічного дискурсу, як явища мови й мовлення та об'єкта вивчення лінгвістичної науки, виокремлено його визначальні характеристики та запропоновано узагальнену дефініцію.

Ключові слова: дискурс, навчальний дискурс, філологічний дискурс.

Наприкінці ХХ століття у лінгвістиці виникає особливий інтерес до мовної особистості, мовленнєвого впливу та дискурсивного аналізу. Сучасний розвиток лінгвістичної науки значною мірою спрямовано в бік прагматичної лінгвістики, дискурсознавства, що забезпечує якісне висвітлення різних аспектів мовленнєвої та текстової комунікації, аналіз текстів з комунікативно-прагматичного погляду. Цим зумовлено актуальність різноаспектного дослідження проблем навчального філологічного дискурсу, який до цього часу ще не був об'єктом спеціального комплексного аналізу, насамперед чітке визначення його ключових понять і узгодження термінологічного апарату. Мета статті – з'ясувати зміст поняття «навчальний філологічний дискурс», проаналізувати наявні сучасні підходи до його тлумачення.

У лінгвістичних теоріях термін *дискурс* з'явився як позначення зв'язного тексту в сукупності прагматичних, соціокультурних, психологічних та інших факторів; тексту, взятого в аспекті *події; мовлення,*

яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія як компонент, що бере участь у взаємодії людей та механізмів їхньої свідомості [2, 136-137]. Таке тлумачення нової лінгвістичної одиниці вивело її за межі речення та тексту. Розширення лінгвістичних засобів аналізу висловлювань, яке передбачало не лише врахування їх *синтаксису* та *семантики* й *прагматики*, виявило соціокультурний вимір дискурсу, розкрило його пізнавальні характеристики.

У сучасній лінгвістиці поняттєвий діапазон терміна «дискурс» досить широкий. Різні його тлумачення пов'язані із обраним аспектом вивчення. Дискурс співвідносять із мовною системою в цілому і визначають як «мову в мові», або з текстом як макрознаком (дискурс як сукупність текстів), або з процесом створення тексту/висловлення та формування мовної/когнітивної картини світу [1, 42-43].

Дискурс є центральним моментом людського життя «в мові», того, що Б.М.Гаспаров називає мовним існуванням: «Будь-який акт вживання мови – чи це високохудожній твір, чи невелика репліка в діалозі – являє собою частку безперервного руху людського досвіду. У цій своїй функції він вбирає в себе і віддзеркалює унікальний збіг обставин, за яких і для яких він був створений». До цих обставин належать: 1) комунікативні наміри автора; 2) взаємини автора і адресатів; 3) обставини різного характеру; 4) загальні ідеологічні риси та стилістичний клімат епохи загалом і того певного середовища та особистостей, яким прямо або опосередковано адресовано повідомлення; 5) жанрові та стильові риси як самого повідомлення, так і його комунікативної ситуації; 6) безліч асоціацій з попереднім досвідом, що пов'язані з цією мовною дією [5,10]. Людський досвід має етнокультурні моделі поведінки, які реалізуються свідомо і несвідомо, багатозначно виражені в мові і зафіксовані в значенні і внутрішній формі одиниць мови.

С.Я.Єрмоленко підходить до визначення дискурсу з різних позицій. Дискурс – це насамперед одиниця спілкування, більша за речення, в якій міжреченнєві зв'язки забезпечують цілісність і зв'язність висловлювання, логічне розгортання думки. Водночас він є висловленням, що виявляє себе як безпосередня мовна діяльність, яка реалізується у конкретній життєвій ситуації, у певній формі спілкування, поведінки, міміки, жестів, настрою мовця, а також у характерних соціокультурних, психолінгвальних умовах, коли на перший план виступає соціальна роль мови. У третьому визначенні дискурсу С.Я.Єрмоленко встановлено співвіднесеність понять тексту і дискурсу: дискурс – це текст (письмовий і усний), який об'єднано наскрізною ідеєю, одним мотивом, який розглядається у широкому контексті його творення і сприймання, оскільки відбиває національно-культурні, соціальні, психічні умови [13, 142]. Отже, поняття «дискурс» привертає увагу дослідників до процесу спілкування в його усній формі, до пошуків характерних засобів ведення розмови, утримування уваги слухача. Послідовність викладеної у дискурсі інформації пов'язана з роллю аргументації, вибором аргументів, які використовує автор для того, щоб переконати реципієнта [Там само, 143].

Дискурс, за визначенням Ф.С.Бацевича, – це тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначені певними «формами життя», залежними від тематики спілкування, і має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів [3, 138]. Але таке визначення дискурсу є досить обмеженим, оскільки розкриває лише сукупність мовленнєво-мисленнєвих дій комунікантів, пов'язаних з осмисленням світу адресанта слухачем. Тому Ф.С. Бацевич схиляється до думки, що дискурс можна вважати одночасно живим процесом спілкування і найзагальнішою категорією міжособистісної комунікації [Там само, 157].

На думку В.Є. Чернявської, дискурс означає: 1) конкретну комунікативну подію, фіксовану в письмових текстах і усному мовленні, здійснювану в певному, когнітивно і типологічно зумовленому комунікативному просторі; 2) сукупність тематично співвідносних текстів: тексти, що об'єднані в дискурс, звернені, так чи інакше, до однієї загальної теми [15, 144–145].

Широке тлумачення дискурсу подає О.О.Селіванова. Дискурс – це передусім зв'язний текст в контексті констатуючих і фонових факторів – соціокультурних, психологічних та ін.; текст занурений у життя. В іншому аспекті дискурс виявляє себе як замкнута цілісність комунікативної ситуації (подія), в яку занурений текст, і комуніканти, які формуються на основі різноманітних факторів (соціальних, культурних, етнічних та ін.), опосередковуючи спілкування і тлумачення. Дискурсом О.О.Селіванова називає і мову, переважно усну, стиль, підмову спілкування, а також зразок мовної поведінки, яка характерна для певної соціальної сфери, має свій набір змінних (політичний, науковий, медичний та інші дискурси) [11, 298].

З огляду на наведені тлумачення можна стверджувати, що дискурс передусім репрезентує текст в нерозривному зв'язку з ситуативним контекстом: з соціальними, культурно-історичними, ідеологічними, психологічними та іншими факторами, з системою комунікативно-прагматичних намірів автора, які взаємодіють з адресатом, зумовлюють особливу, цілком визначену упорядкованість мовних одиниць різного рівня при втіленні в тексті. Дискурс характеризує комунікативний процес, призводить до утворення певної формальної структури – тексту. Залежно від дослідницьких завдань дискурс, в одному випадку, позначає

окрему комунікативну подію, в іншому, - подію як інтегративну сукупність певних комунікативних актів, результатом чого є змістовно-тематична спільність багатьох текстів. З таким тлумаченням пов'язане визначення та розрізнення таких понять, як економічний, політичний, науковий, педагогічний, навчальний дискурс, дискурс реклами та ін.

Сучасний лінгвістичний аналіз дискурсу передбачає розв'язання проблеми типології дискурсу. Велика кількість запропонованих класифікацій дискурсу є наслідком того, що в їх основу покладено різні критерії. Як зазначає М.Л.Макаров, сьогодні «не все гаразд із критеріями визначення типів дискурсу, сфер і епізодів спілкування, – не всі типології мають чітку логіку, поки ще не систематизований емпіричний матеріал» [9, 210]. Тому для того, щоб виокремити навчальний філологічний дискурс, потрібно передусім розмежувати поняття: «навчальний дискурс», «педагогічний дискурс» та «освітній дискурс».

В.І.Карасик розглядає два основних типи дискурсу – персональний (особистісно орієнтований, розмовний) та інституційний (статусно орієнтований) в різноманітних дослідженнях, присвячених певним типам спілкування, виділеним на підставі соціолінгвістичних ознак. Перший тип описує спілкування між мовцями, що добре знайомі. Другий тип – інституційний – являє собою статусно-орієнтований дискурс, який зведено до зразків вербальної поведінки, що склалася у суспільстві стосовно закріплених сфер спілкування, і реалізується у контексті певної соціальної ситуації. Цей тип дискурсу оперує власним соціолектом – системою професійно орієнтованих знаків, до якої апелюють учасники суспільно-інституційної комунікації і яка характеризується стереотипністю і програмованістю, а також системою жанрів і прецедентних текстів [7, 280-282]. Виокремлюють такі види інституційного дискурсу: політичний, дипломатичний, адміністративний, юридичний, педагогічний, релігійний, спортивний, науковий, навчальний, сценічний, медичний, діловий, рекламний та мас-медіальний тощо.

У працях деяких мовознавців (І.В.Карасика, О.В.Коротєєвої, Н.О.Лемяскіна, А.В.Ленец, Ж.В.Мілованової, П.П.Голочко) зроблено спроби сформулювати основні критерії виділення педагогічного дискурсу. До прецедентних текстів педагогічного дискурсу відносять шкільні підручники та хрестоматії, правила поведінки учнів, а також відомі тексти дитячих книг, сюжети популярних художніх і мультиплікаційних фільмів, тексти пісень, прислів'я та приказки, відомі афоризми на тему навчання, знання. Стратегії педагогічного дискурсу – послідовні інтенції мовних дій в типових ситуаціях соціалізації – можуть бути схарактеризовані як пояснення, оцінка, контроль, сприяння та організація діяльності основних учасників цього дискурсу – вчителя та учня [7, 220]. Істотною ознакою педагогічної (дидактичної) взаємодії є відносна стильова одноманітність мовної поведінки учасників [10, 182-194]. Дидактичні тексти – це тексти, за допомогою яких в учнів формується соціокультурна компетенція. Вони мають на меті виховати найкращі якості особистості та допомогти індивіду сформувати власну життєву позицію.

Т. ван Дейк розрізняє такі види дискурсу, як освітній та науковий дискурс... [6, 208]. Освітній дискурс являє собою комунікацію освітніх закладів зі своїми споживачами. Наявність ринку освітніх послуг зумовлює потребу в рекламі та «паблік рилейшин» в освітніх закладах. Вступ до закладів вищої освіти, зустрічі з майбутніми студентами, профорієнтація, консультаційні послуги, тестування – напрями комунікації освітніх закладів зі споживачами [8, 58]. Освітній дискурс представлений різноманітними жанрами: реклама (переважно для абітурієнтів), брошури, листівки, статті в університетських та інших періодичних виданнях, інтерв'ю з представниками адміністрації закладу. А навчальний текст розглядається як комунікативно-пізнавальний процес, спрямований на формування думки і свідомості учнів, розвиток емоцій. Перевагою навчальної дискурсивної діяльності є її евристичний характер, що сприяє реалізації творчих здібностей учнів.

У Словнику української мови (в 11-ти томах) слова «навчальний», «освітній» та «педагогічний» тлумачать по-різному. Навчальний (прикм.) – 1. Стосується навчання, пов'язаний з ним; 2. Призначений для навчання [СУМ, 5, 43]; освітній – стосується освіти [СУМ, 5, 756], а освіта – це сукупність знань, здобутих у процесі навчання [СУМ, 5, 755]; педагогічний – стосується педагогіки [СУМ, 6, 108], а педагогіка – наука про виховання, освіту й навчання [СУМ, 6, 108]. Отже, педагогічний, освітній та навчальний дискурс – це не синонімічні назви, тому об'єктом дослідження мовознавців є різні види текстів: педагогічні, освітні та навчальні тексти.

Навчальний філологічний текст представлений у підручниках, навчальних посібниках, збірниках вправ для молодшої, середньої та вищої школи з мови й літератури. Оскільки в основі навчального дискурсу лежить навчальний текст, то параметри, які характеризують навчальний текст як функціональний тип, можна розглядати як характеристику навчального дискурсу в цілому. Отже, навчальний дискурс - це актуалізація навчального тексту в контексті навчально-педагогічного спілкування.

Навчальний текст має такі особливості:

- відповідність програмі навчання, яка відповідає навчальній дисципліні;
- адаптованість, спрощення наукового тексту з метою його сприймання адресатом;

- послідовне розгортання контексту від відомого до невідомого (нового), від простого до складного, від часткового до загального, від припущень до висновків;
- повнота і глибина матеріалу, описів досліджуваного питання;
- насиченість тексту питаннями для засвоєння і закріплення отриманої інформації (питання і завдання перетворюють інформаційний текст у навчальний);
- надмірність тексту: емоційно-вольові елементи, порівняння, метафори, гіперболи, що дозволяють переключати увагу, робити своєрідні паузи, що сприяють фіксації прочитаного або почутого (приклади, цитати, факти, етимологічні екскурси та ін.) Цю ж роль відіграють картинки в тексті та інші графічні засоби [4, 74-76]. Отже, навчальний текст – знаковий, кодовий текст у якому, крім вербальних знаків (морфем, слів, речень), використовуються піктографічні зображення, шрифтове виділення, зміна кольору і т. д.

Навчальний текст завжди має на меті інтерпретувати наукові відомості в доступній формі, з позиції номінації того чи того поняття за допомогою відповідних термінів. Навчальний текст дає уявлення про систему професійної термінології [14, 16], адже, термінологія утворює основу всіх навчальних курсів. Слід зазначити, що в структурі дискурсу тільки у навчальних текстах можна визначити межі, зміст і специфіку взаємодії комунікантів. Навчальний текст важливий не сам по собі, а як засіб навчання, розвитку та виховання особистості. Для підручника характерний такий виклад матеріалу, в якому тлумачення нових понять супроводжується описом. Саме таке пояснення робить текст навчальним. Крім цього, він має формулювання навчальних завдань, питань, інструкції, алгоритми та ін. Автор навчального тексту керує увагою адресата за допомогою невербальних засобів, у тому числі ілюстрацій, схем, таблиць, шрифтових виділень тощо. Навчальний текст стосовно вчителя виступає як продукт його діяльності, а стосовно учня – як джерело інформації, як об'єкт вивчення та сприймання. Для вчителя текст є засобом навчання, а для учня – об'єктом. Відповідно, своєрідність навчального тексту з погляду його відношення до навчального процесу полягає в тому, що він одночасно є і об'єктом, і засобом навчання.

Взаємодія *викладач – текст – студент*, що утворює стрижень навчального дискурсу, супроводжується широким екстралінгвістичним контекстом. Успіх навчальної комунікації залежить від того, які знання уже закладені. Процес сприймання, тлумачення навчальної інформації опосередкований тією системою уявлень, яка склалася у студента на цей момент. Вона визначає ставлення студента до предмета обговорення, рівень і глибину засвоєння матеріалу [16, 149].

Характерною відмінністю навчального дискурсу від педагогічного та освітнього, які найчастіше об'єднують є те, що процес навчання відбувається у межах педагогіки та системи освіти загалом, оскільки педагогіка як наука про навчання та виховання є невід'ємною складовою системи освіти. Тому в межах освітнього дискурсу виділяють педагогічний, який у свою чергу поділяється на навчальний та виховний. Визначальними характеристиками навчального філологічного дискурсу є інтерактивність, наявність текстової основи, дискурсивна зв'язність, інтертекстуальність/інтердискурсивність, термінологічність. Він співвідноситься з навчальною програмою, і звернений до читача з метою активізації його мислетворчих процесів, пізнавальної діяльності.

Отже, дискурс – це складне багаторівневе явище, яке досі не отримало єдиного витлумачення в науковій літературі. Тлумачення дискурсу як інтерактивного явища, вияву комунікативної діяльності дає підстави досліджувати його особливості через текст (усний та писемний), занурений у комунікативну ситуацію.

Диференціація дискурсивного простору, здійснювана здебільшого за тематичним принципом, передбачає виділення освітнього дискурсу, одним із компонентів якого є навчальний дискурс, реалізований в одиницях різного тематичного спрямування (залежно від галузі знань, яку він ре). Філологія як галузь наукового знання утворює власну інформаційно-комунікативну систему, що становить самостійний об'єкт наукового, зокрема дискурсивного, аналізу.

Навчальний філологічний дискурс – це різновид інституційного дискурсу, що є репрезентацією ситуації навчання у галузі філології, містить вербальний компонент, яким є текст, та невербальні компоненти, впливають на створення та сприймання тексту. Вербальний компонент виявляє себе як сукупність навчальних текстів, об'єднаних спільною мовознавчою або літературознавчою темою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева Л.М. Медицинский дискурс. Теоретическая основа и принципы анализа / Алексеева Л.М., Мишланова С.Л. – Пермь, 2002. – 250 с.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Арутюнова Н.Д. // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С.136–137.
3. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики: Підручник / Ф.С.Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с.
4. Габидуллина А.Р. Педагогическая лингвистика : учебное пособие / А.Р. Габидуллина. – Горловка : ГПНІІЯ, 2009. –

5. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования / Б.М.Гаспаров. – М. : Нов. лит. обозрение, 1996. – 352 с.
6. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Дейк ван Т.А. – Б. : БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
7. Карасик В.И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
8. Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации / В.Б.Кашкин. – Воронеж : ВГУ, 2003. – 298 с.
9. Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л.Макаров. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
10. Олешков М. Ю. Дидактическая коммуникативная ситуация: проблема моделирования / М. Ю. Олешков // Мир образования – образование в мире. – 2008. – № 1. – С. 182–194.
11. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учебное пособие / Е.А.Селиванова. – К. – ЦУЛ, «Фитосоцицентр», 2002. – 336 с.
12. Словник української мови : в 11-и т. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1970–1980.
13. Українська мова : Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
14. Федюченко Л.Г. Терминологическое поле в когнитивной структуре учебного научного текста : автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст]. / Л.Г.Федюченко. – Тюмень, 2004. – 22 с.
15. Чернявска В.Е. Дискурс как объект лингвистических исследований / В.Е.Чернявская // Текст и дискурс. – СПб., 2001. – 215 с.
16. Ясман В.П. Психолингвистические аспекты понимания в процессе подготовки специалистов [Электронный ресурс] / В.П.Ясман. – Хабаровск, 2004. – С. 148–150. – Режим доступа до ст. : <http://journal.sakhgu.ru/archive/2004-02-7.doc>

В статье проанализированы современные подходы к толкованию дискурса, в частности учебного филологического дискурса, как явления языка и речи, объекта изучения лингвистической науки, выделены его определяющие характеристики и предложена обобщенная дефиниция.

Ключевые слова: связность, дискурс, учебный дискурс, филологический дискурс.

The article analyses the modern approaches to interpretation discourse, in particular training fylolohycheskoho discourse phenomena language and speech, object study lnhvystycheskoy science singled out its defining characteristics and proposes a generalized definition.

Key words: discourse, training discourse fylolohychesky discourse.